

Helena Tomas

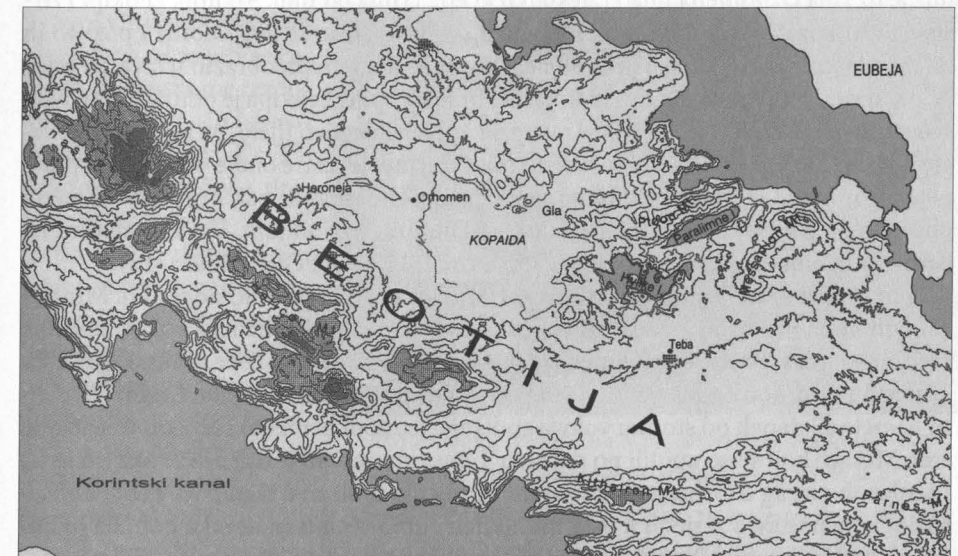
Otkriće Orhomena i obližnje citadele Gla

»A Aspledonce sve i Orhomena Minijskog čete
Vođahu Aresa sini Askalaf i s njime ljalmen...

...S njima se na put triest poređalo prostranih lađa.«

(Ilijada II, 511–512, 516, prijevod T. Maretić)

Posljednja smo dva priloga o otkriću homerskih gradova posvetili Mikeni i Tirintu (Tomas 2009; 2011). Arheološka iskopavanja u oba ta grada prvi je vodio Heinrich Schliemann u drugoj polovici 19. stoljeća. On Mikenu i Tirint nije otkrio, jer su ostaci i jednoga i drugoga grada, za razliku od Troje, i dalje bili vidljivi na površini, no bio je prvi koji ih je sustavno počeo istraživati. Isti je slučaj bio i s Orhomenom, trećim i posljednjim homerskim, tj. mikenskim gradom u koji je zakopao Schliemann.¹

Slika 1: Karta Beotije s lokalitetima spomenutim u tekstu
(dorađeno prema Iakovidis 2001: karta 1).

Orhomen se smjestio u ravnici grčke pokrajine Beotije, nedaleko od antičkoga grada Haroneje gdje je Filip II. Makedonski 338. g. pr. Kr. potukao grčku vojsku. Beotija je uz

¹ Glavne značajke mikenske civilizacije u čiji je kraj smješten trojanski rat (pa je tako većina homerskih gradova zapravo mikenska) predstavljene su u Tomas 2009: 23.

Peloponez i Atiku bila žarište mikenske civilizacije, pa je tako koncentracija mikenskih ostataka ondje velika (Hope Simpson & Dickinson 1979: 236–271; Hope Simpson 1981: 59–76). Orhomen je tek jedan od brojnih mikenskih gradova u Beotiji, a najznačajniji je bio Teba kojoj ćemo posvetiti naredni prilog. U blizini Orhomena nalazi se površinom najveća otkrivena mikenska citadela. Antičko ime nije joj poznato, već tek njen moderni toponim Gla. Tu ćemo citadelu opisati u drugome dijelu ovoga priloga.

Mitološka i povijesna pozadina Orhomena

Orhomen je bio sin legendarnoga kralja Minije. Homer eponimni grad stoga naziva Orhomenom Minijskim (*Il. II*, 511). Pausanija navodi (*IX*, 36) da je atribut Minijski bio nužan da bi se ovaj Orhomen razlikovao od Orhomena u Arkadiji. Da se grad najprije nazivao Orhomenom Minijskim, a kasnije Orhomenom Beotskim govori nam Tukidid (*IV*, 76.3). Prema fontani koja je ondje bila podignuta Gracijama, Pindar pak Orhomen zove gradom Gracija (*Ol. 14.1–4; Pyth 12.26*). Istu fontanu spominje i Strabon (*IX*, 2.40).

Pausanija nam donosi detaljnu genealogiju orhomenskoga kralja Minije i kaže da mu je otac bio Hriz. To je ime izvedeno iz grčke riječi χρυσός što znači 'zlatno', te je tako direktno povezano s predodžbom o nenadmašivome bogatstvu grada Orhomena.² Minija je uz sina Orhomena imao i nekoliko kćeri. Trima od njih, Alkitoji, Leukipi i Arsipi (ili Aristipi/Arsinoji) u obliku mlade djevojke ukazao se bog Dioniz i pozvao ih na raskalašenu gozbu, što su one odbile. Dioniz se u bijesu preobrazio u lava, pa bika, pa panteru, i iz osvete ih učinio ludima. Da bi se iskupile, Leukipa je odlučila žrtvovati svoga sina Hipasa. Tri su ga sestre rastrgale i pojele njegovo tijelo, pa mahnite pobjegle na planinu Kiteron. Po jednoj verziji mita Hermes je sestre ondje pretvorio u ptice, po drugoj verziji Dioniz ih je pretvorio u šišmiše. Hipasova se pak smrt u Orhomenu obilježavala godišnjom svetkovinom u čast Dioniza, Agrionijom, čije ime aludira na surovost mladićeva ubojstva (Graves 1960, vol. I: 105–106; Olalla 2007: 112).

Prema mitu grad Orhomen uništio je Heraklo, a evo kako se to dogodilo. Minijev sin Orhomen nije ostavio nasljednika, pa je vlast prešla na Klimena. Za vrijeme jedne svečanosti u čast Posejdona Klimena je slučajno ubio Kreont iz Tebe (Paus. *IX*, 37). Za odmazdu su orhomenski Minijci, sad pod vodstvom Klimentova sina Ergina, Kreontu nametnuli danak od stotinu volova godišnje. Jednom prilikom Heraklo je slučajno sreo Minijce koji su se uputili po danak u Tebu, odrezao im je uši, nos i ruke (ili usta) i poslao ih natrag u Orhomen. Razjareni Minijci krenuli su u napad na Tebu, no Heraklo im je postavio zasjedu u uskome klancu i ubio većinu sudionika pohoda uključujući kralja Ergina.³ Potom je Heraklo porušio Orhomen, Minijce prisilio na dvostruko veći danak Tebi, te zablokirao kanale koji su odvodili rijeku Kefis iz doline uz

² Pausanija *IX*, 36:

»Kako Flegija nije imao djece, vlast je preuzeo Hriz, sin Posejdona i Almove kćeri Hrizogenije. Tome Hrizu se rodio sin Minija i po njemu se još i danas nazivaju Minijci oni kojima je on vladao. Prihodi su Miniju bili tako veliki da je u bogatstvu nadmašio svoje pretke. Koliko znamo, Minija je bio prvi čovjek koji je sagradio tezaur (riznicu) da u noj pohrani blago.« (prijevod U. Pasini)

³ U tragediji »Mahniti Heraklo« Euripid junaka hvali da je sâm izvojevao tu pobjedu (*HF 220*).

Orhomen, pa je nju prekrilo jezero. Druga verzija mita kaže da je Ergin preživio poraz Minijaca i sudjelovao u pohodu Argonauta na zlatno runo (sâm Jazon, vođa Argonauta, bio je sin jedne od Minijevih kćeri, Eteoklimene i jolskoga kralja Ezona). Heraklova je pobjeda nad Minijcima za njega imala i dobre i loše posljedice. Kao nagradu Kreont mu je za ženu dao svoju kćer Megaru, no za kaznu mu je Hera poslala ludilo koje ga je nagnalo da vlastitu djecu baci u vatru (Graves 1960, vol. II: 98–99, 218; Zamarovský 1973: 122, 199; Olalla 2007: 48).

Prvi arheološki ostaci Orhomena mnogo su raniji od Minijaca i Herakla i datiraju u neolitičko razdoblje (Kunze 1931). Značajnije pak naselje ondje pronalazimo tek u srednjoheladsko, tj. srednje brončano doba (oko 2000–1600. g. pr. Kr.). Tijekom toga doba u kopnenoj Grčkoj prevladava monokromna siva, crna ili žućkasta keramika, uglavnom rađena bez lončarskoga kola i bez ukrasa, a oblici posuda su jednostavni. Kako je ta keramika najprije otkrivena u Orhomenu nazvana je minijskom (Schliemann 1881: 152–154; Higgins 1986: 68–70; Sarri 2010).⁴ U usporedbi s ranijom neolitičkom i ranobrončanodobnom keramikom (Kunze 1931; 1934), te kasnijom kasnobrončanodobnom, tj. mikenskom keramikom (Mountjoy 1983), srednjobrončanodobna minijska keramika djeluje monotono i siromašno. Općenito se srednjoheladsko razdoblje u Grčkoj smatra siromašnim, tj. razdobljem kulturnoga nazadovanja (najrecentnije u Dickinson 2010: 17).

Svoj vrhunac Orhomen doživljava u kasnobrončanom, mikenskome razdoblju koje je trajalo od oko 1600–1200. g. pr. Kr. Tijekom tog razdoblja, preciznije krajem 14. ili početkom 13. st. pr. Kr. u Orhomenu je podignuta druga najveća mikenska tolos-grobnica, tzv. Minijeva riznica. Njena veličina i arhitektonsko savršenstvo ukazuju da je Orhomenom tada vladao

Slika 2: Pogled iz zraka na Minijevu riznicu i antičko grčko kazalište (dorađeno prema Grippari et al. 1999: sl. 8).

moćan kralj koji je u toj grobnici kasnije bio pokopan. U isto to vrijeme prelaska s 14. na 13. st. pr. Kr. utvrđena je susjedna mikenska citadela Gla i oko nje isušeno jezero Kopaida, moguće je da je vladar Orhomena predvodio ovaj ambiciozan projekt (vidi niže), što ukazuje na nadmoć Orhomena u odnosu na obližnju Tebu.

Mada su Teba i Orhomen tijekom povijesti bili rivali, Orhomen je u klasično doba pristupio Beotskoj ligi i tako se 479. g. pr. Kr. u bici kod Plateje borio na gubitničkoj strani Perzijanaca. Kasnije, 364. g. pr. Kr. Tebanci su Orhomen zauzeli i porušili. Po

⁴ Minijska je keramika veoma nalik onoj koju je Schliemann ranije otkrio u VI. sloju grada Troje i nazvao je lidijском (McDonald 1967: 77).

drugi put to isto učinili su 349. g. pr. Kr. nakon što je grad u međuvremenu bio obnovljen. Aleksandar Veliki Orhomen je u velikome sjaju dao iznova sagraditi. Od antičkih grčkih građevina tu su sačuvani ostaci kazališta iz 4. st. pr. Kr., ostaci arhajskog hrama, zatim helenističkoga hrama posvećenog Asklepiju i helenističkih bedema (Hornblower & Spawforth 1996: 1073, s.v. Orchomenus (1); Mee & Spawforth 2001: 321–323). Nakon rimske okupacije grad postaje sve beznačajnijim i 86. g. pr. Kr. za pohoda protiv Mitridata ruši ga rimski diktator Sula. Orhomen ponovno cvate tek u bizantsko doba.

Arheološka istraživanja u Orhomenu

Kao i drugi važni drevni gradovi Grčke, i Orhomen se našao na putu grčkoga putopisca Puzanije, koji je bio posebno impresioniran Minijevom riznicom (vidi bilješku 6). Orhomen je bio metom i brojnih novovjekovnih putopisaca, većinu kojih smo već nabrojali u prilogima o Mikeni i Tirintu (Tomas 2009: 27–28; 2011: 46; detaljnije u Roller 1988). E. Clarke grad je posjetio 1801. g. (1816, vol. II, 3: 212–215). Iz njegova opisa Minijeve riznice jasno je da se kupola srušila,⁵ a isto navodi i G. Müller (1844: 235). E. Dodwell Orhomen i obližnje jezero Kopaidu obišao je 1805. g. (1819: 226–236; 1834: pl. 13–15). Iste godine grad i jezero posjetio je i W. Leake (1835, vol. II: 144–155), a C. R. Cockerell obišao ih je 1812. g. (1903: 226).

Navodi o bogatstvu Orhomena u Homera,⁶ te drugih antičkih autora (npr. Pindar, *Ol.* 14, 4; Strabon, IX, 2.40) nisu mogli proći nezapaženo kod Heinricha Schliemanna, a pogotovo je indikativan bio Puzanijin komentar da su stanovnici Orhomena, uz one iz egipatske Tebe, smatrani najbogatijim Helenima (I, 9; VIII, 33). Schliemann je bio impresioniran i Puzanijinim opisima Minijeve riznice čiji je svod u njegovo doba (2. st. p. Kr.) još bio očuvan.⁷ Putopisci 19. st., rekli smo, tolos su našli u srušenome stanju (Dodwell 1819: 226–227; 1834: pl. 13; Leake 1935, vol. II: 148). Kupola se, naime, urušila i središnja kružna prostorija grobnice (thamos) napunila se srušenim bloko-

⁵ »The entrance to it still remains entire, but the upper part of the dome has fallen: a single block of marble over this entrance resembles, both as to its size and form, the immense slab, that covers the portal of the Tomb of Agamemnon at Mycenae« (citirano u Bulle 1907: 1).

⁶ Npr. u stihovima gdje Ahilej, gnjevan na Agamemnona, odbija poći u bitku, pa kaže da ne bi pristao ni da mu daju blaga grada Orhomena:

»...da mi deset i dvadeset puta toliko,
Što sad imade, daje, da odrukud dobije jošte,
Što u Orhomenski grad unilazi...

Da mi toliko dade, koliko je praha i p'jeska

Ne bi mi srca ni tako okrenuo kralj Agamemnon.« (Ilijada IX, 379–381, 385–386, prijevod T. Maretić)

⁷ Puzanija IX, 36:

»Osobitost je Helena da se više dive stranim čudima nego onima u svojoj zemlji. Dok su slavni povjesničari do u tančine opisali egipatske piramide, dotle nisu ni kratko spomenuli riznicu Minije i zidine Tirinta, iako ništa manje nisu vrijedne divljenja.«

Puzanija, IX, 38:

»Riznica Minije, pravo čudo u Heladi i van nje, koja ne zaostaje ni za jednim drugim čudom, podignuta je na ovaj način. Sagrađena je od stijena. Oblikom je okrugla i ima tupi vrh. Najviši kamen je, kažu, ključni kamen za čitavo zdaje. Tu se vide i grobovi Minije i Hezioda. (prijevod U. Pasini)

vima i zemljom (što se jasno vidi na crtežu u Dodwell 1819: 226). Zemljom je bio zatrpan i prilazni dromos, pa se od monumentalnoga ulaza u grobnicu vidio samo gornji dio s nadvratnikom.

Heinrich Schliemann Orhomen je prvi put posjetio 1880. g. nakon svojih iskopavanja u Troji, Mikeni i na Itaci. Odmah je primijetio da bedem grada kakav je opisao Leake početkom 19. st. (napominjući da je Minijeva riznica bila izvan tih bedema) više nije bio vidljiv (Leake 1935, vol. II: 145–147, 151; ilustracije u Dodwell 1834: p. 14–15; Schliemann 1881: 133). Minijevu je riznicu u društvu supruge Sofije i oxfordskoga profesora A. H. Saycea, Schliemann kopao u studenome i prosincu 1880. g. (Schuchhardt 1891: 299–303). Rekli smo već da je grobnica bila zatrpana zemljom i urušnim kamenjem. To je otežavalo Schliemannova istraživanja, ali srećom i onemogućilo otuđenje dijelova spomenika tijekom posjeta Lorda Elgina početkom 19. st. (Leake 1835, vol. II: 148; Papazoglou-Manioudaki 1990: 130).⁸ Schliemann nam sâm kaže kako je Elgin pokušao otkopati riznicu, ali nije imao načina da ukloni urušeno kamenje (Schliemann 1881: 135–136). To je prvi zabilježen pokušaj iskopavanja u Orhomenu. Drugi je pokušaj uslijedio 1862. g. kada je gradonačelnik sela Skripu (tadašnji naziv modernoga sela koji leži na ostacima antičkoga Orhomena) kamene blokove riznice odlučio iskoristiti za gradnju crkve. On je u potpunosti uklonio blokove dromosa i namjeravao je ukloniti i one samoga ulaza, ali su ga vlasti iz Atene uspjele zaustaviti (*ibid.* 135–136, 142).

Nakon što je iz riznice uklonio urušeno kamenje i nakupine zemlje, Schliemann je shvatio da je ona još u antici bila opljačkana. Preostali nalazi bili su veoma skromni (Papazoglou-Manioudaki 1990: kat. br. 375–389) i za zlatom opsjednutoga Schliemanna razočaravajući.⁹ Schliemann je također bio razočaran što zbog urušenoga stropa nije mogao u potpunosti otkopati omanju sporednu prostoriju grobnice u koju se ulazilo kroz thamos. Prema riječima lokalnoga stanovništva taj se strop urušio tek nekih desetak godina prije Schliemannova dolaska u Orhomen (Schliemann 1881: 146; Papazoglou-Manioudaki 1990: 132). Upravo radi iskopavanja te sporedne prostorije Schliemann se u Orhomen vratio 1881. g. Osim Sofije i prof. Saycea taj mu se put pridružio i grčki arheolog Panayotis Efstratiadis (Schliemann 1881: 146). Ustanovili su da je urušeni strop bio prekriven vapnenačkim pločama koje su bile reljefno ukrašene spiralama, rozetama i motivima cvijeća (Schliemann 1881a: T. I, II).

Tijekom istraživanja 1880–1881. g. Schliemann je zakopao i u stambene ostatke grada Orhomena, postavivši probne sonde sjeverno od Minijeve riznice i tu je otkrio već spomenutu minijsku keramiku (Schliemann 1881: 152–154). U isto to vrije-

⁸ Dobar dio Elginova djelovanja u Grčkoj i Turskoj poznat je iz pisama njegove supruge Mary Nisbet upućenih svojoj majci. U jednome takvom pismu opisala je Elginov i njen posjet Atrejevom riznici u Mikeni (v. Tomas 2009: 28). Iz iduće rečenice doznajemo da se na putovanju u Beotiju Elginu nije pridružila, pa tako nije mogla opisati njegov posjet Orhomenu:

»Tomorrow, Elgin and Hunt go to Thebes, they will be back the 3rd day, I have declined being of that party. I shall remain here [Athens] and study for my great tour.« (Nisbet 1926: 178).

⁹ Schliemann 1881: 149: »I expected to find in the *thamos* a sarcophagus, or at least marks and indices of its having been a tomb, but I was disappointed, for I found there nothing but black earth and not even a potsherd; a broken tile and a round piece of terra cotta with two holes were all the chamber contained.«

me posjetio je i obližnju mikensku citadelu Gla (1881a: 51–54). Ona mu se nije učinila privlačnom metom za iskopavanje i tu ga je arheološki instinkt prvi put prevario. Naime, nekoliko godina kasnije tijekom umjetnoga isušivanja jezera Kopaide oko Gla otkriveni su ostaci preko 3000 godine staroga mikenskog sistema za isušivanje. I Mikenjani su dakle ovo jezero bili pretvorili u veliku plodnu dolinu, baš kao što je učinjeno u moderno doba, a cijela ta operacija vođena je upravo iz citadele Gla (vidi niže).

1882. g. Orhomen je posjetio Arthur Evans koji će se nešto kasnije proslaviti otkrićem Knosa na Kreti (Tomas 2008: 33–38). Evansova sestra u njegovoj je biografiji taj posjet opisala ironično: »They [Evans i pratnja] saw the Schliemanns, heard all about the finds at Orchomenos, and laughed a little at the odd little man and his preoccupation with Homer...« (citirano u McDonald 1967: 114). Schliemanna ovakve reakcije nisu obeshrabrile. 1886. g. nakon dovršetka iskopavanja u Tirintu (v. Tomas 2010: 47) zajedno s tadašnjim svojim suradnikom Wilhelmom Dörpfeldom, on se vratio u Orhomen i postavio još nekoliko probnih sondi povrh naselja, ali bez impresivnijih rezultata (Schliemann 1886). Ovo je ujedno bilo i posljednje Schliemannovo iskopavanje u Grčkoj i on je 1890. g. preminuo. Većina njegovih nalaza iz Orhomena pohranjena je u Nacionalnome arheološkom muzeju u Ateni, a manji dio odnesen je u Berlin i izgubljen nakon Drugoga svjetskog rata. Materijal post-Schliemannovih istraživanja čuva se uglavnom u Arheološkom muzeju u Heroneji, u skromnijoj količini i u Arheološkom muzeju u Tebi (Mountjoy 1983: 9, n. 28, 11).

Schliemanna je u Orhomenu naslijedio A. de Ridder, koji je od 1893–1894. g. uglavnom kopao zonu oko helenističkoga hrama Asklepija (de Ridder 1895). Od 1903–1904. i 1907. G. Sotiriadis iskopavao je kasnoheladski grobni humak na području jedne od Schliemannovih probnih sondi (Sotiriadis 1905: 129–132; Pelon 1976: 85). 1903. i 1905. istraživanja su vodili H. Bulle i A. Furtwaengler u ime Bavorske akademije znanosti. Njih dvojica uglavnom su se posvetili istraživanjima naselja i otkrili da je Minijeva riznica bila sagrađena na porušanim prapovijesnim kućama (Bulle 1907: 85–87). Također su 1914. g. do kraja uklonili rušen materijal iz sporedne prostorije riznice, pa je grčki arhitekt A. K. Orlandos u potpunosti mogao rekonstruirati njen jedinstven reľefni strop (Orlandos 1915).

Slika 3: Minijeva riznica početkom 20. st. (Bulle 1907: T. XXVII).

Recentnija istraživanja u Orhomenu vodio je Th. Spyropoulos (1972; 1973). Odmah uz Minijevu riznicu otkopao je ranije spomenuto kameno kazalište iz 4. st. pr. Kr. (1973: 258–259) te ostatke moguće palače (vidi niže). Na istočnoj padini naselja otkrio je omanju izoliranu građevinu s nalazima brončanoga oružja, možda je to bila stražarnica pred ulazom u palaču (Spyropoulos 1972: 313). U istome tom dijelu otkrio je grobnice iz 16. st. pr. Kr. dakle kronološki paralelne grobnim krugovima u Mikeni (Tomas 2009: 35–39), ali arhitekturom i grobnim priložima mnogo siromašnije, pošto grobovi nisu bili omeđeni monumentalnim kružnim zidom niti su polučili zlatne nalaze (Spyropoulos 1972: 312).

Palača Orhomena?

Pošto u mikenskome svijetu palače i tolosi obično dolaze u paru, već su njemački istraživači H. Bulle i A. Furtwaengler pretpostavili da impozantna Minijeva riznica podrazumijeva postojanje jednako impozantne palače. No, zasad su za postojanje orhomenske palače nađeni tek indirektni dokazi. Th. Spyropoulos ispred crkve Bogorodice Skripu otkrio je temelje oveće mikenske zgrade s mnoštvom fragmenata kvalitetnih fresaka koje su uobičajena karakteristika mikenskih palača (orhomenske freske prikazuju lov na vepra, a lovci na glavi imaju tipičnu mikensku kacigu od veprovih zubi). Spyropoulos je jednu prostoriju zgrade pokušao protumačiti kao mikenski megaron s ognjištem. Mada relevantni arhitektonski elementi nisu dovoljno uvjerljivi, on građevinu svejedno tumači kao palaču vladara Orhomena (1972: 313; 1974).

Zbog nedostatka neupitnih *in situ* ostataka palače, kasniji se istraživači tim terminom ne koriste (Iakovidis 2001: 152–153), ali uvažavaju sljedeće indikacije da je palača u Orhomenu nekoć morala postojati: 1. postojanje monumentalne grobnice kralja (Minijeva riznica) koji je nekoć vladao Orhomenom, pa je tu svakako morao imati i svoju palaču; 2. mnoštvo fragmenata kvalitetnih fresaka kakve se obično nalaze drugdje u mikenskim palačama (Hood 1978: 77–87; Immerwahr 1990; Betancourt 2007: 174–180; Chapin 2010: 230–232); 3. postojanje administracije: zasad tu glinenih tablica s linearom B nema, ali je otkrivena jedna posuda sa stremenastom drškom (*stirrup jar*) i oslikanim linear B natpisom (Raison 1968: 118–120, T. XCIX; Sacconi 1974: 51–52, T. XXIII; Mountjoy 1983: 32, sl. 11).¹⁰

Minijeva riznica

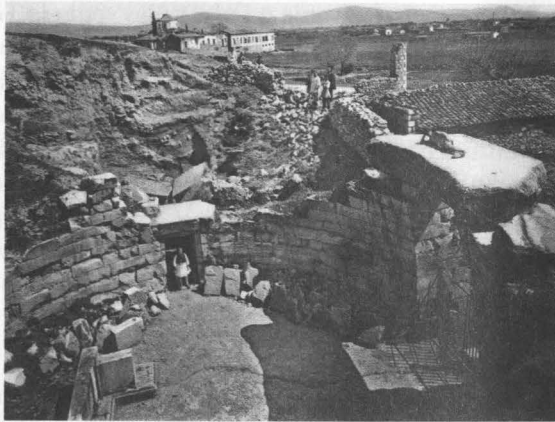
Sveukupno je u mikenskome svijetu otkriveno oko 200 tolosa. Najveći je Atrejeva riznica u Mikeni, a odmah za njom slijedi Minijeva riznica u Orhomenu; obje su sagrađene tijekom 13. st. pr. Kr. (Pelon 1976: 237).¹¹ Ime 'riznica' i jednoj i drugoj dao je Pauzanija prenoseći tadašnje vjerovanje da su ondje kraljevi Mikene i Orhomena

¹⁰ Za tumačenje linear B natpisa na posudama sa stremenastom drškom v. van Alfen 1998.

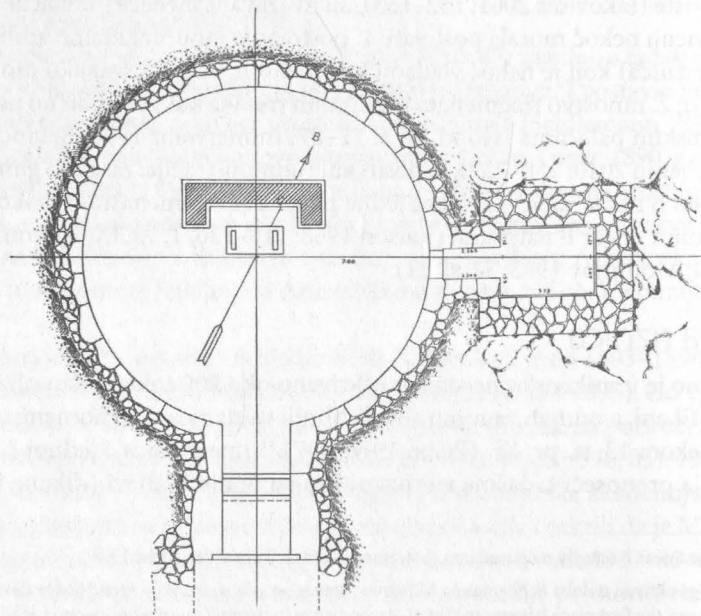
¹¹ Dva arheologa aktivna u doba Schliemanna Minijevu riznicu opisala su ovako: »After the greatest of the domed tombs at Mycenae, the first place belongs to that of Orchomenos in Boeotia. In some respects indeed the Orchomenos tomb is more remarkable than the Treasury of Atreus. With the like structural perfection, its unique sculptured ceiling gives it a distinct preëminence in decorative character.« (Tsountas & Manatt 1897: 126).

na čuvali svoja blaga. Tradicija i arheologija sačuvali su taj naziv, mada je dobro poznato da se radi o grobnicama.

Za razliku od Atrejeve, Minijeva je riznica sačuvana u veoma lošem stanju. Kao prvo, kameni blokovi dromosa uklonjeni su u potpunosti tijekom 19. st. (vidi gore) i Schliemann je tu zatekao jedan jedini blok dromosa *in situ* (1881: 142). Zemljani nasipi koji su podupirali dva paralelna zida dromosa, ukazuju nam da je on bio dugačak barem 20 m, a širok 5 m (Pelon 1976: 234). Monumentalan ulaz u grobnicu, tzv. stomion, visok je 5,5 m, širok 2,7 m, što se gotovo poklapa s mjerama ulaza u Atrejevu riznicu u Mikeni. Nad ulazom još uvijek stoji monolitan nadvratnik od vapnenca, tzv. lintel, koji je s unutrašnje strane zakrivljen da bi pratio konturu kupole (Dodwell 1819: 227 procijenio je da je lintel težak 24 tone). Već je Schliemann pretpostavio da se iznad lintela nalazio rasteretni trokut poput onoga u Atrejevoj riznici i nekim drugim tolisima (1881: 141).

Slika 4: Minijeva riznica oko 1894. g. (Papazoglou-Manioudaki 1990: 131).

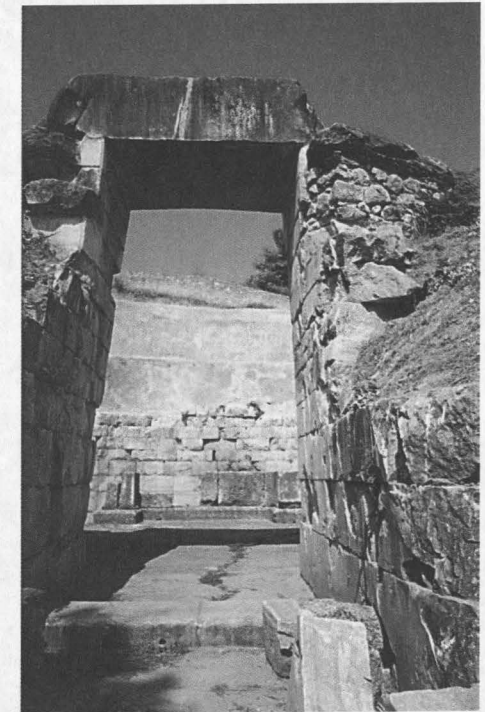

Slika 5: Plan Minijeve riznice (Orlandos 1915: 53, sl. 3).

Unutrašnja prostorija, thalamos, činila je savršen krug promjera 14 m, znači samo metar manje od promjera Atrejeve riznice. Tolos je vjerojatno 14 m bio i visok, no o tome možemo samo nagađati budući da je kupola srušena (Pelon 1976: 235). U cijelosti je sačuvano svega 8 redova kamenih blokova kupole. U nekima od njih Schliemann je primijetio brončane čavle (1881: 139–141, 145),¹² oni su očito pričvršćivali brončane ploče kojima su zidovi ove prostorije bili obloženi, možda po principu kakav nam opisuje Homer.¹³

Atrejeva i Minijeva riznica jedina su dva mikenska tolisa koji uz thalamos imaju omanju pomoćnu prostoriju kvadratnoga tlocrta. Ona u Minijevoj riznici dugačka je 3,8 m, široka 2,7 m, a visoka 2,4 m (Pelon 1976: 237). Rekli smo već da je strop bio prekriven četirima kamenim pločama ukrašenim spiralama, rozetama i motivima cvijeća. On je unikatan, nigdje drugdje u mikenskome svijetu nije pronađen reljefno ukrašen strop. On zapravo čini jedinu suštinsku razliku između Minijeve i Atrejeve riznice, a zbog njihovih brojnih drugih konceptualnih podudarnosti predloženo je da ih je sagradio isti arhitekt (Hope Simpson 1981: 61).

Antička tradicija zabilježena kod Pausanije (IX, 38) u ovaj je tolos »pokopala« dva vremesna pretka: kralja Miniju i slavnoga grčkog pjesnika Hezioda (8. st. pr. Kr.). No grobnica je bila toliko temeljito opljačkana da Schliemann u njoj nije našao nikakve tragove ukopa, kamoli luksuzne grobne priloge. Sakupio je tek nešto nesppektakularne keramike. Uz prapovijesnu keramiku našao je antičku grčku i rimsku, pa zaključuje da je grobnica opljačkana već u antičko doba i ostavljena otvorenom (Schliemann 1881: 139, 149). U rimsko se doba, štoviše, Minijeva riznica koristi-

Slika 6: Ulaz u Minijevu riznicu (snimila H. Tomas, 2004).

¹² Za ilustracije kamenih ploča s brončanim čavlima, s originalnim etiketama ispisanim rukom Sofije Schliemann v. Papazoglou-Manioudaki 1990: 387, kat. br. 385–386.

¹³ *Ilijada* I, 426:

»Onda ću poći u dvore u Zeusove mjedena praga.»

Odiseja VII, 84–89:

»Kakono sunce sja il' mjesec, takvim se sjajem

Dom junačine kralja Alkinoja visoki sjao.

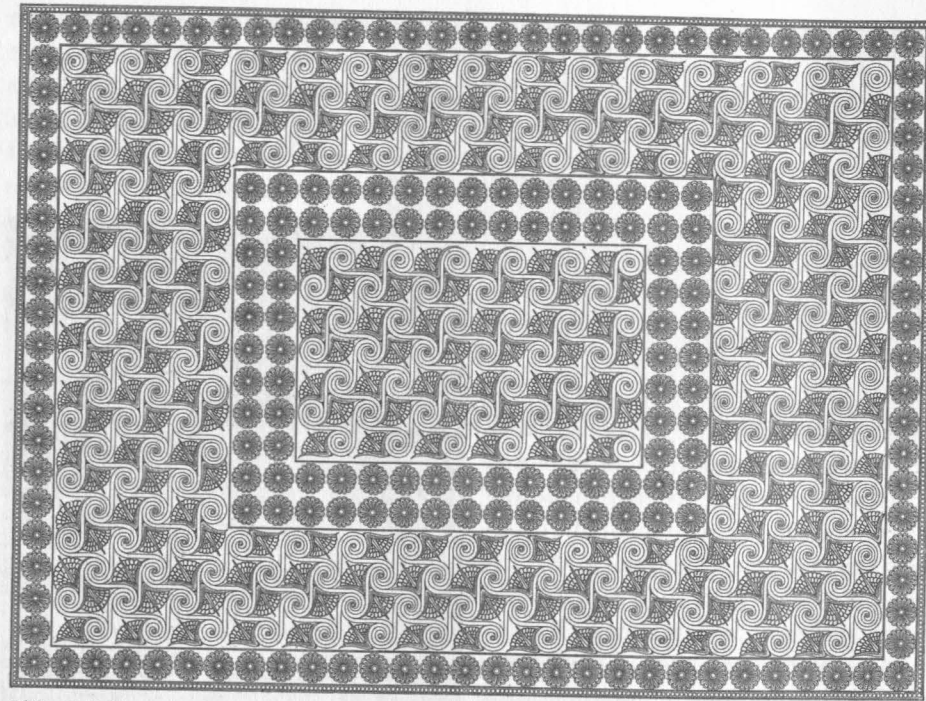
Mjedeni su se zidi protezali s obje strane

Od praga pa sve do konca, a optok od nada bješe;

Tvrdu su kuću vrata iznutra zaklapala zlatna,

Srebrni dovratnici u mjedenom stajahu pragu...» (prijevod T. Maretić)

Slika 7: Schliemannov crtež stropa sporedne prostorije Minijske riznice (Schliemann 1881: I).

Slika 8: Thalamos Minijske riznice s rimskim žrtvenikom (lijevo) i ulazom u sporednu prostoriju (snimila H. Tomas, 2004).

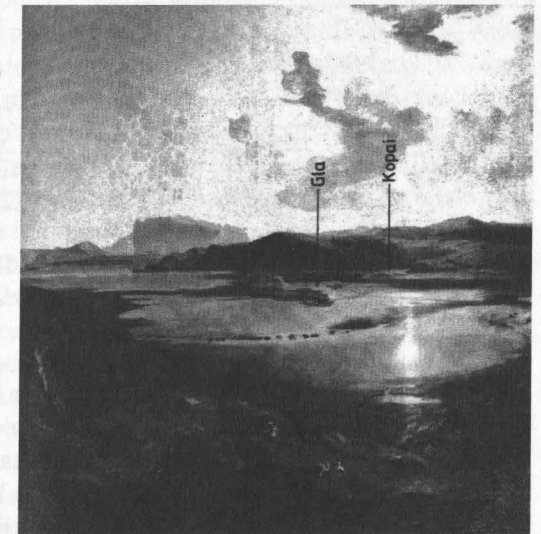
la kao mjesto kulta, što zaključujemo po oltaru u obliku grčkoga slova Π koji je tada postavljen u thalamosu (Orlandos 1915: 52).

Isušeno jezero Kopaida

Jugoistočno od Orhomena ležalo je jezero Kopaida. Prije njegova isušivanja ono je samo zimi bilo pravo jezero, a ljeti ogromna močvara (Kenny 1935: 189; Gripari *et al.* 1999: 5).¹⁴ U jezero se slijevalo nekoliko rijeka, pa je njegovo isušeno dno dalo izuzetno plodne ravnice.¹⁵ Padine brdâ oko jezera obrubljene su lancem spilja, većina kojih je bila nastanjena već u neolitiku. Mimo spilja otkriveni su ostaci i čitavoga niza prapovijesnih naselja na otvorenom te antičkih gradova. Jedan od antičkih gradova, Kopai (II. II, 502), dao je ime jezeru, a dva je, prema Pauzaniji (IX, 24) jezero preplavilo (Spyropoulos 1971; 1973a: 201–205, 211–213).

Kad je jezero krajem 19. st. isušeno, veliko je iznenađenje bilo uvidjeti da je to već jednom bilo učinjeno, nekih 3000 godina ranije! Po cijeloj su se dolini, naime, mogli nazrijeti ostaci mikenskoga pogona za isušivanje. Oni su se sastojali od nasipâ, kanala, brana i tunela koji su rijeke usmjeravali prema grotama na rubu jezera, a koje su pak služile kao prirodni odvodi (Tsountas & Manatt 1897: 375; Spyropoulos 1973a: 213–214; Iakovidis 2001: 154; Scoufopoulos 1971: 81 navodi da su ukupno postojale 23 takve grote). Na brdima oko jezera Mikenjani su sagradili lanac manjih utvrda i osmatračnica s kojih se čitav pogon nadgledao i po potrebi branio (Fossey 1980; Hope Simpson 2006: 207–208).

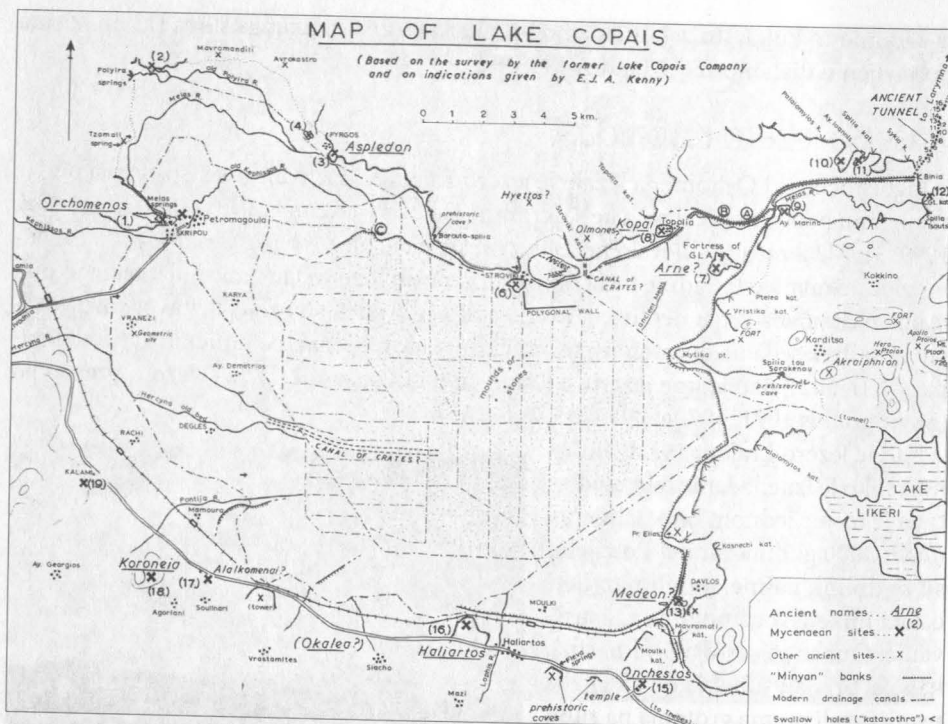
Prve opise mikenskoga sistema isušivanja sročio je M. Kambanis (1892; 1893), a najdetaljniji plan izradili su Knauss, Heinrich i Kalcyk (1984), a potom Hope Simpson koji je također ukazao na velika oštećenja na mikenskim ostacima prouzročena obradom tla tijekom proteklih 110 godina (2006: 190). 2010. g. godine započet je nov projekt mapiranja potpomognut najmodernijim tehnologijama, a uključuje i geomorfološko proučavanje mikenskih ostataka (www.umbc.edu/aroura, datum posljednje provjere: 6. 10. 2011.).

Slika 9: Vizura jezera Kopaide, Carl Rottmann 1839. g. (dorađen izvor fotografije: Knauss, Heinrich & Kalcyk 1984: 111, sl. 3.4).

¹⁴ Na karti Orhomena W. M. Leakea područje zapadno od grada i prikazano je kao močvara (1835, vol. II: 145).

¹⁵ Glavne rijeke Kopaide koje se slijevaju sa zapada jesu Melas, Kefis i Herkina, a s juga Falar, Triton i Lofis (Hope Simpson 1981: 60, sl. 6; Iakovidis 2001: 153).

Slika 10: Karta jezera Kopaide s naznačenim mikenskim ostacima
(Hope Simpson 1981: 60, sl. 6).

Već nam Homer govori da je dolina oko jezera bila vrlo »rodna«. ¹⁶ Strabon (IX, 2.18, 2.40) navodi da je obradivom doline i ubiranjem njenih plodova upravljao mikenski grad Orhomen, a nesumnjivo je da je direktan nadzor nad dolinom vršila citadela Gla, poljoprivredna dependansa Orhomena. Vjerojatno je iz Orhomena organizirano i isušivanje jezera. Tim se pothvatom stvorila ogromna obradiva površina, prava dragocjenost u planinskoj Beotiji, pa možda upravo tu treba tražiti izvore bogatstva Orhomena, kao što tvrdi i Strabon (IX, 2.40; Gripari *et al.* 1999: 8, 46). Nakon propasti mikenske civilizacije, što uključuje i uništenje Orhomena i citadele Gla, sistem isušivanja zapušten je i dolinu je ponovno prekrilo jezero. No, čini se da je bar jedan dio doline i dalje bio pogodan za obradu, pošto nekoliko antičkih natpisa spominju manje operacije na održavanju irigacijskih kanala (Kenny 1935: 193–195; Hope Simpson 1981: 67). Aleksandar Veliki naredio je ponovno isušivanje jezera i tako, nakon mučnih razaranja Tebanaca, obnovu blagostanja grada Orhomena. Taj pothvat Aleksandar je povjerio izvjesnome Kratisu iz Halkide, ali međusobni sukobi beotskih gradova spriječili su dovršenje projekta, kao što nam prenose antički autori, npr. Strabon (IX,

¹⁶ Homer jezero naziva kefijskim, prema jednoj od rijeka koja se u njega slijevala, *Ilijada* V, 709–710: »Živeći uz jezero kefijsko, okolo njega Po rodnim vrlo poljma Beočani življahu mnogi.« (prijevod T. Maretić)

2.18) i Diogen Laertije (IV, 23).¹⁷ Neuspjela je bila i kasnija slična inicijativa cara Hadrijana 125. g. p. Kr. (Kenny 1935: 199–201, 204; Gripari *et al.* 1999: 11–12).

Prva moderna, također neuspjela inicijativa bila je grčkoga kralja Otta 1837. g. Projekt je bio povjerio inženjeru E. Luftu, no od njega se odustalo zbog nedostatka financijskih sredstava (Iakovidis 2001: 154). 1883. g. za projekt je angažirana francuska kompanija, no niti njihova strategija isušivanja nije bila uspješna. Isušiti Kopaidu napokon je pošlo za rukom engleskome poduzeću Lake Copais Co. Ltd. koje je 1886. g. jezero pretvorilo u oko 20.000 hektara obradive površine (Gripari *et al.* 1999: 13).

Gla

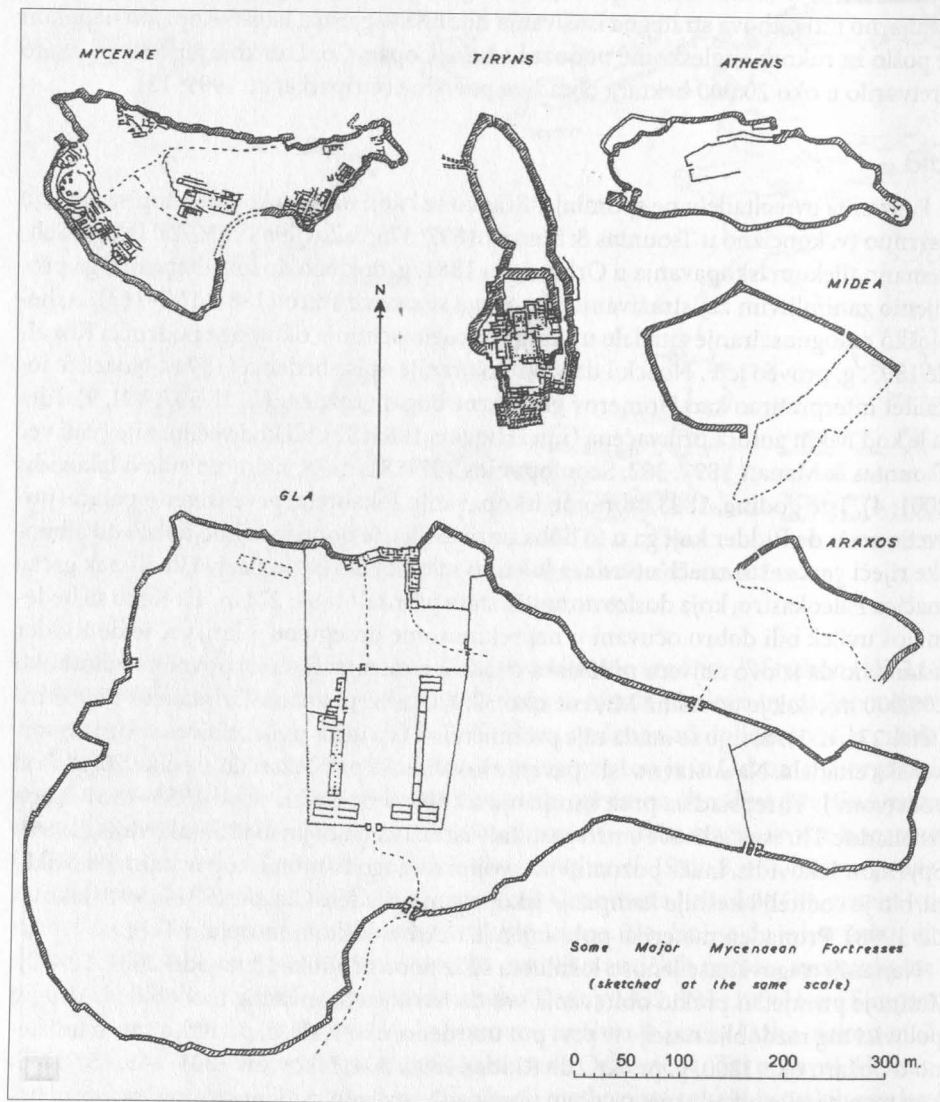
Paузаниja ovu citadelu ne spominje. Rijetko se i koji novovjekovni putopisac na nju osvrnuo (v. koncizno u Tsountas & Manatt 1897: 378; Iakovidis 1983: 92). Iako je Schliemann tijekom iskopavanja u Orhomenu 1881. g. dojahao do lokaliteta, nije ga procijenio zanimljivim za istraživanje i na njega se osvrće šturo (1881: 160–163). Arheološko rekognosciranje citadele u sklopu rekognosciranja okolnoga područja Kopaide 1893. g. proveo je F. Noack i dao nam najranije opise bedema (1894). Noack je lokalitet interpretirao kao Homerov grad Arne bogat groždem (*Il.* II, 507; VII, 9). Ideja je kod nekih autora prihvaćena (npr. Higgins 1986: 82), ali kod većine nije (vidi već Tsountas & Manatt 1897: 382; Scoufopoulos 1971: 81, n. 78; najrecentnije u Iakovidis 2001: 4). Iste godine, 1893, samome iskopavanju lokaliteta, prvenstveno palače, posvetio se A. de Ridder koji ga u to doba naziva Gha, te donosi da ime dolazi od albanske riječi *goulas* što znači 'utvrda', a lokalno se onda uvriježio naziv Gla ili pak grčka inačica Paleokastro, koja doslovno znači 'stara utvrda' (1894: 271, n. 1). Kako su bedemi još uvijek bili dobro očuvani u neprekinutome opsegu od 3 km, već je de Ridder ustanovio da je ovo najveća mikenska citadela izračunavši da joj površina iznosi oko 200.000 m², dok je površina Mikene oko 30.000 m², a površina Tirinta oko 17.000 m² (*ibid.* 274, n. 1). Stanje se otada nije promijenilo i Gla je još uvijek najveća poznata mikenska citadela. Na sustavno iskopavanje lokalitet će pak čekati do sredine 20. st. Pod vodstvom J. Threpsiadisa prva kampanja iskopavanja trajala je od 1955–1961. Zbog iznenadne Threpsiadisove smrti rezultate istraživanja objavio je S. Iakovidis (1989). Spyridon Iakovidis, inače poznatiji po svojim dugogodišnjim iskopavanjima u Mikeni, bio je voditelj i kasnije kampanje iskopavanja citadele Gla, od 1981–1991 (Iakovidis 1998). Pronađen materijal pohranjen je u Arheološkom muzeju u Tebi.

Najraniji tragovi naseljenosti lokaliteta su iz doba neolitika (Iakovidis 2001: 88–90). Zatim je primjetan prekid obitavanja sve do kasnoga brončanog razdoblja. U drugoj polovici tog razdoblja naselje je prvi put utvrđeno, oko 1300. g. pr. Kr., a zatim uništeno u požaru oko 1200. g. pr. Kr. (de Ridder 1894: 304; Iakovidis 2001: 145, 157). Nakon toga naselje nikada nije u većem opsegu obnovljeno, nađeni su samo skromni helenistički i bizantski ostaci. Uglavnom je to keramika te bizantska crkva koju je uklo-

¹⁷ S. Lauffer koji je tijekom 1970tih proučavao i mapirao ostatke pogona za isušivanje, za neke je tvrdio bi mogli biti iz Aleksandrova doba (Lauffer 1986), ali nesumnjivih arheoloških potvrda u prilog takvoj interpretaciji ipak nema (kao što tvrde Gripari *et al.* 1999: 11).

nio de Ridder u vrijeme svojih iskopavanja brončanodobne rezidencijalne zgrade (Iakovidis 2001: 9, 28, 31, 112–113). U tursko su se doba unutar još čvrstih bedema sklajnali grčki pobunjenici, pogotovo u vrijeme rata za nezavisnost 1821. g., i ondje su sagradili kapelicu (Tsountas & Manatt 1897: 378).

Slika 11: Citadela Gla u odnosu na najznačajnije mikenske citadele (Hope Simpson 2006: sl. 2).

Bedem

Litica na kojoj se smjestio Gla nad okolnom se dolinom uzdiže 10–38 m, a nadmorska joj visina iznosi oko 90 m (Hope Simpson 1981: 69). Litica je dugačka oko 900 m, a širina joj varira od 125 do 575 m. Bedem dužine skoro 3000 m zatvara prostor, kako smo već rekli, od oko 200.000 m², tj. 20 hektara (Iakovidis 2001: 3, 11). Bedem je sagrađen u jednome navratu i nije naknadno bio proširivan kao u slučaju Mikene i Tirinta (Iakovidis 1983: 92). U prosjeku je deo 5 m, a visok od 3–5 m i karakterističan je za kiklopsku gradnju mikenske Grčke (vidi već kod Tsountas & Manatt 1897: 378; za kiklopsku gradnju v. Tomas 2008a). Da bi bio stabilniji, bedem je svakih desetak metara uvučen za 0,1–0,6 m dajući mu cik-cak izgled; paralelu takvoj gradnji bedema nalazimo u Tirintu i Troji (Tsountas & Manatt 1897: 376; Scoufopoulos 1971: 84). Kroz bedem su probijena četiri ulaza u citadelu, najveći je južni ulaz branjen dvama bastionima (Fields 2004: 41). Unutar bedema nalazimo dva sklopa zgrada, tzv. palaču i agoru, zajedno opasane dodatnim zidom debljine oko 1 m (v. sl. 12). Manje su zgrade raštrkane po citadeli, ali nisu brojne, i većina prostora unutar bedema zapravo je prazna. Sve zgrade unutar citadele pripadaju jednoj stratigrafskoj fazi, tj. sagrađene su u jednome navratu. Treba se sjetiti da je životni vijek ove citadele bio veoma kratak, nešto manje od 100 godina, tj., kako kaže Iakovidis, svega dvije ljudske generacije (1983: 105–106).

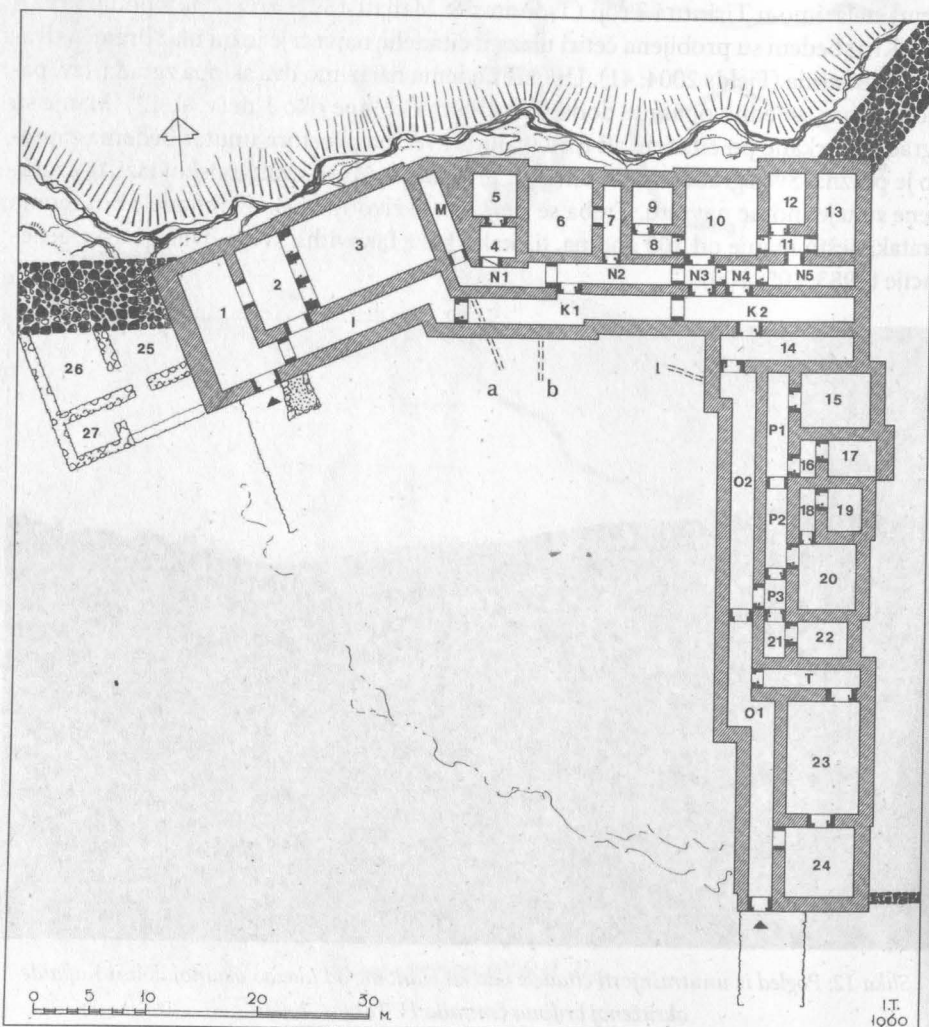

Slika 12: Pogled iz unutrašnjosti citadele Gla ka jednome od ulaza i okolnoj dolini Kopaide okruženoj brdima (snimila H. Tomas, 2004.).

»Palača«

Na sjevernome dijelu citadele nalazi se velika rezidencijalna građevina koju prvi istraživači nazivaju palačom (melathron). Još krajem 19 st. ustanovljeno je da se građevina sastoji od dva kraka spojena pod pravim kutom (npr. Tsountas & Manatt 1897: 378). Oba kraka dugačka su po 63 m, te široka od 12–16,5 m. Vanjski zid sjevernoga kraka ukomponiran je u sâm bedem citadele. Ulazi se nalaze na kraju svakoga kraka. Odmah iza ulazâ nalazi se po jedna veća i monumentalnija prostorija s predsobljem, a zatim slijedi niz omanjih prostorija. Čitav kompleks imao je i gornji kat, što zaključujemo prema ostacima stepenica te činjenici da su neki zidovi deblji od 1 m (Iakovidis 2001: 31).

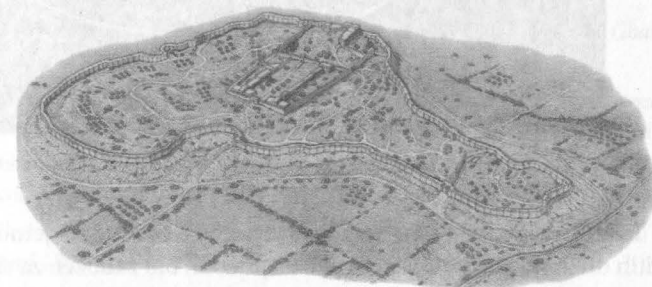
Slika 13: Plan rezidencijalne zgrade citadele Gla (Iakovidis 2001: 30, pl. 13).

Mada je luksuznije prirode, ova građevina ne predstavlja tipičnu mikensku palaču. Kao prvo, dosta je manja od palača u Miken, Tirintu i Pilu. Kao drugo, nedostaje joj megaron tipičan za mikenske palače, a koji se sastoji od tri prostorije: portika, vestibula te domosa unutar kojega su prijestolje i ognjište okruženi stupovima (v. Tomas 2009: 38, 2011: 54–56). Nadalje, u građevini nemamo ni kupaonica, vodovoda i kanalizacije, koji su opet važna značajka mikenskih palača (Iakovidis 1983: 106; Fields 2004: 43). Naposljetku, mikenske su palače sjedište kralja citadele. U Gla pak imamo dva gotovo identična kraka rezidencijalne zgrade, pa logično slijedi da su ona sjedišta dvojice dostojanstvenika istoga statusa. Njih dvojica nipošto nisu mogli biti kraljevi, pošto dva kralja jednom citadelom nisu mogli vladati (Iakovidis 1983: 107; 2001: 40).

»Agora«

Odmah južno od rezidencijalne zgrade, unutar zajedničkoga zida, leži skupina građevina koju su Noack i Threpsiadis nazvali agora (v. sl. 11, 14), mada drugi smatraju da se radi prvenstveno o skladištima (vidi niže). I ove su zgrade osmišljene kao dva kraka, ali ovaj put postavljena jedan nasuprot drugome (Iakovidis 2001: 43, pl. 16). Kako su neke prostorije tih dvaju krakova imale funkciju stražarnice, kuhinje ili skladišta za žito, veoma je neuobičajeno da su u njima nađeni fragmenti fresaka. Ne radi se o freskama visoke kvalitete i originalnih motiva, ali spomenute vrste prostorija obično nisu ukrašene freskama (Iakovidis 2001: 81, 141). Od ostalih značajnijih nalaza izdvajamo jednu stremenastu posudu s linear B natpisom (Iakovidis 2001: 63, 102).

Priroda građevina ova dijela citadele dala je temelja brojnim tumačenjima. Iakovidisovo je tumačenje jednostavno: radi se o skladištima i radionicama (2001: 83). Neke su zgrade protumačene kao štale/ko-

Slika 14: Rekonstrukcija citadele Gla (Fields 2004: 42).

njušnice za transportne životinje i spremišta za kočije. Takva je interpretacija bila temeljena prvenstveno na činjenici da je nekoliko cesta iz isušene doline vodilo u citadalu (Hope Simpson 1981: 62–63; 2006: 207). De Ridder je tvrdio da je tzv. agora zapravo bila vojarna postrojbi koje su čuvale citadalu (1894: 297–301). Saževši sve to skupa Fields citadalu Gla tumači kao vojnu utvrdu s jednostavnim spavaonicama za vojnike i luksuznijim rezidencijama za njihove zapovjednike, te skladištima, štalama i drugim pratećim objektima potrebnim za svakodnevni život vojnikâ. Gla je prema njemu više nalik utvrdi rimske legije, nego tipičnoj mikenskoj citadeli (Fields 2004: 43). Sličnu interpretaciju daje i McDonald: »The whole complex of Gla suggested a regional stronghold rather than a royal capital, with much more unoccupied space than in other citadels« (1967: 90; v. također *ibid.* 375).

Interpretacija kompleksa Orhomenos – Kopaida – Gla

Skladišni kapacitet citadele Gla procijenjen je na oko 2000 tona žita, čime ona nadmašuje bilo koju drugu mikensku citadelu (Iakovidis 2001: 151). Citadela je nedvojbeno nadzirala poljoprivrednu eksploataciju doline Kopaida, organizirala sabiranje i skladištenje dobara te također nadzirala i sigurnost pogona za isušivanje jezera i irigaciju polja. Upravo u tu svrhu citadela je i sagrađena, a njeni masivni bedemi ukazuju na potrebu zaštite usjeva. Sačuvani su i ostaci cesta koje su iz citadele vodili kroz isušenu dolinu (Hope Simpson 1981: 61–63, 68).

Slika 15: Citadela Gla usred isušenoga jezera Kopaide (www.umbc.edu/aroura).

Rezidencijalna zgrada sagrađena je za dvije osobe istovjetnoga statusa, ali očito različitih dužnosti. Iakovidis predlaže da je jedan bio zadužen za sistem isušivanja jezera, tj. za njegovu sigurnost i održavanje, a drugi za obradu i sjetvu polja, skladištenje usjeva unutar citadele te osiguravanje skladišta. Te dvije osobe mogli bismo nazvati, kaže Iakovidis, generalima, a njima nadređen bio je kralj Orhomena. Citadelu Gla tako treba interpretirati kao ekonomsku dependansu Orhomena, organiziranu kao vojnu utvrdu koja je eksploatirala Kopaidu (Fossey 1980: 157, 160; Iakovidis 2001: 150–151).

Imajući ovako ogromno poljoprivredno zdanje pod svojom vlašću, ne čudi da je bogatstvo Minijeva Orhomena postalo poslovično. Njegova moć došla je kraju oko 1200. g. pr. Kr. kada je sistem za isušivanje zapušten, dolinu je prekrilo jezero, a napuštena citadela Gla postala je otokom. Povijesna pozadina tog nepovoljnog razvoja događaja propast je mikenske civilizacije i uništenje njenih gradova požarom (Dickinson 2006: 42). No, sjetimo se da većina ondašnjih povijesnih događaja ima i svoja mitološka tumačenja. U ovom slučaju za propast Orhomena kriv je dobro nam znani heroj Heraklo koji je, kako je navedeno ranije, zablokirao odvodne kanale jezera Kopa-

ida i ono je preplavilo dolinu (Paus. IX, 17, 38; Diod. Sic. IV, 18.7; Graves 1960: 98–99). Sasvim je jasno da u pozadini ovoga mita stoje višestoljetno rivalstvo i sukobi između Tebe i Orhomena te da Heraklo simbolizira pobjedničku Tebu. Upravo slavnoj Tebi, takozvanome Kadmejonu, posvećujemo idući prilog u ciklusu o otkrićima homerskih gradova.

Bibliografija

- van Alfen 1998 – P. van Alfen, »The Linear B inscribed stirrup jars as links in an administrative chain«, *Minos* 31–32, 251–274.
- Aravantinos 2010 – V. Aravantinos, *The Archaeological Museum of Thebes (A Catalogue by the J. S. Latsis Public Benefit Foundation)*, Atena.
- Betancourt 2007 – P. P. Betancourt, *Introduction to Aegean Art*, Philadelphia.
- Bulle 1907 – H. Bulle, *Orchomenos I. Die älteren Ansiedlungsschichten (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Bd 24: 2)*, München.
- Chapin 2010 – A. P. Chapin, »Frescoes«, u E. H. Cline (ur.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000 – 1000 BC)*, Oxford, 223–236.
- Clarke 1816 – E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, London.
- Cockerell 1903 – C. R. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810–1817. The Journal of C. R. Cockerell Edited by his Son S. P. Cockerell*, New York – Bombay.
- Dickinson 2006 – O. Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC*, London.
- Dickinson 2010 – O. Dickinson, »The 'Third World' of the Aegean? Middle Helladic Greece revisited«, u A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (ur.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, 8-12 mars 2006*, Atena, 15–27.
- Dodwell 1819 – E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805, and 1806*, London.
- Dodwell 1834 – E. Dodwell, *Views and Descriptions of Cyclopien or Pelasgic Remains in Greece and Italy*, London.
- Fields 2004 – N. Fields, *Mycenaean Citadels c. 1350 – 1200 BC*, Oxford.
- Fossey 1980 – J. M. Fossey, »Mycenaean fortifications of the north east Kopais«, *Opuscula Atheniensia* 13, 155–162.
- Graves 1960 – R. Graves, *The Greek Myths*, London.
- Gripari et al. 1999. – M. Gripari et al., *Kopaida. Mia periegesi sto horo kai to hrono*, Atena.
- Higgins 1986 – R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, London.
- Hood 1978 – S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece*, New Haven.
- Hope Simpson 1981 – R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, New Jersey.
- Hope Simpson 2006 – R. Hope Simpson, *Mycenaean Fortifications, Highways, Dams and Canals (Studies in Mediterranean Archaeology 133)*, Göteborg.

- Hope Simpson & Dickinson 1979 – R. Hope Simpson & O. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: the Mainland and Islands (Studies in Mediterranean Archaeology 52)*, Göteborg.
- Hornblower & Spawforth 1996 – S. Hornblower & A. Spawforth (ed.), *The Oxford Classical Dictionary* (third edition), Oxford.
- Iakovidis 1983 – S. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden.
- Iakovidis 1989 – S. E. Iakovidis, *Glas I. I anaskafi 1955-1961*, Atena.
- Iakovidis 1998 – S. E. Iakovidis, *Glas II. I anaskafi 1981-1991*, Atena.
- Iakovidis 2001 – S. E. Iakovidis, *Gla and the Kopais in the 13th Century B.C.*, Atena.
- Immerwahr 1990 – S. A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age*, University Park.
- Kambanis 1892 – M. L. Kambanis, »Le dessèchement du lac Copais par les anciens«, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 16, 121–137.
- Kambanis 1892 – M. L. Kambanis, »Le dessèchement du lac Copais par les anciens II: travaux du col de Képhalari«, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 16, 322–342.
- Kenny 1935 – E. J. A. Kenny, »The ancient drainage of the Copais«, *Annals of Archaeology and Anthropology* 22, 189–206, T. LX–LXIII.
- Knauss, Heinrich & Kalcyk 1984 – J. Knauss, B. Heinrich & H. Kalcyk, *Die Wasserbauten der Minyer in der Kopais – die älteste flussregulierung Europas*, München. & Kalcyk 1984 *Kopais – die älteste flussregulierung Europas*, München.
- Kunze 1931 – E. Kunze, *Orchomenos II. Die neolithische Keramik (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 5)*, München.
- Kunze 1934 – E. Kunze, *Orchomenos III. Die Keramik der frühen Bronzezeit (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 8)*, München.
- Lauffer 1986 – S. Lauffer, *Kopais. Untersuchungen zur historischen Landeskunde Mittlegriechenlands*, Frankfurt am Main.
- Leake 1835 – W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London.
- McDonald 1967 – W. A. McDonald, *The Discovery of Homeric Greece*, London.
- Mee & Spawforth 2001 – C. Mee & A. Spawforth, *Greece. An Oxford Archaeological Guide*, Oxford.
- Mountjoy 1983 – P. A. Mountjoy, *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian Sites (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 89)*, München.
- Müller 1844 – G. O. Müller, *Geschichten Hellenischer Stämme und Städte. Orchomenos und die Minyer*, Breslau.
- Nisbet 1926 – H. G. Nisbet, *The Letters of Mary Nisbet of Dirleton, Countess of Elgin*, London.
- Noack 1894 – F. Noack, »Arne«, *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 19, 405–485.
- Olalla 2007 – P. Olalla, *Mitološki atlas Grčke*, Zagreb.
- Orlandos 1915 – A. K. Orlandos, »Peri ton anastilotikon ergasion en Orhomeno tes Bioitias«, *Arhaiologikon Deltion* 1, *Parartema*, 51–53.
- Papazoglou-Manioudaki 1990 – L. Papazoglou-Manioudaki, »Orchomenos«, u K. Demakopoulou (ur.), *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. Heinrich Schliemann: The 100th*

- Anniversary of his Death*, Athens, 130–136. Pelon 1976 – O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, Paris.
- Raison 1968 – J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique (Incunabula Graeca XIX)*, Roma.
- de Ridder 1894 – A. de Ridder, »Fouilles de Gha«, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 18, 271–340.
- de Ridder 1895 – A. de Ridder, »Fouilles d'Orchomène«, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 19, 137–224.
- Roller 1988 – D. W. Roller, *Early Travellers in Eastern Boiotia*, Amsterdam.
- Sacconi 1974 – A. Sacconi, *Corpus delle iscrizioni vascolari in Lineare B (Incunabula Graeca LVII)*, Roma.
- Schuchhardt 1891 – C. Schuchhardt, *Schliemann's Excavations. An Archaeological and Historical Study*, London – New York.
- Sarri 2010 – K. Sarri, *Orchomenos IV. Orchomenos in der mittleren Bronzezeit (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 135)*, München.
- Schliemann 1881 – H. Schliemann, »Exploration of the Boeotian Orchomenos«, *Journal of Hellenic Studies* 2, 122–163.
- Schliemann 1881a – H. Schliemann, *Orchomenos. Bericht über meine Ausgrabungen im Bötischen Orchomenos*, Leipzig.
- Schliemann 1886 – H. Schliemann, »Ausgrabungen in Orchomenos und Kreta«, *Zeitschrift für Ethnologie* 18, 376–380.
- Scoufopoulos 1971 – N. Scoufopoulos, *Mycenaean Citadels (Studies in Mediterranean Archaeology 22)*, Göteborg.
- Sotiriadis 1905 – G. Sotiriadis, »Untersuchungen in Boiotien und Phokis«, *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 30, 113–140.
- Spyropoulos 1971 – Th. G. Spyropoulos, »Arhaii boitikai poleis erhontai sto fos«, *Athens Annals of Archaeology* 4, 319–331.
- Spyropoulos 1972 – Th. G. Spyropoulos, »Orhomenos«, *Arhaiologikon Deltion* 27/B2, 312–319.
- Spyropoulos 1973 – Th. G. Spyropoulos, »Orhomenos«, *Arhaiologikon Deltion* 28/B1, 258–265.
- Spyropoulos 1973a – Th. G. Spyropoulos, »Eisagogi eis tin meletin tou Kopaidikou horou«, *Athens Annals of Archaeology* 6, 201–214.
- Spyropoulos 1974 – Th. G. Spyropoulos, »To anaktoron tou Minyou eis ton boiotikon Orhomenon«, *Athens Annals of Archaeology* 7, 313–225.
- Tomas 2008 – H. Tomas, »Otkriće Knosa: 'Knossos je velik grad, u njemu je kraljevao Minos'«, *Latina & Graeca* n.s. 13, Zagreb, 33–49.
- Tomas 2008a – H. Tomas, »O Kiklopima i kiklopskoj gradnji«, in H. Tomas (ed.), *Signa et Litterae II: Mythos – cultus – imagines deorum*, Zagreb, 55–82.
- Tomas 2009 – H. Tomas, »Otkriće Mikene«, *Latina & Graeca* n.s. 15, Zagreb, 23–44.
- Tomas 2011 – H. Tomas, »Otkriće Tirinta«, *Latina & Graeca* n.s. 17, Zagreb, 41–69.
- Tsountas & Manatt 1897 – Ch. Tsountas & J. I. Manatt, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece*, London.
- Zamarovský 1973 – V. Zamarovský, *Junaci antičkih mitova*, Zagreb.